

## ДУХОВНИЙ ШЛЯХ ВАСИЛЯ ЕКЗЕМПЛЯРСЬКОГО

*Стаття є першою спробою систематичного наукового аналізу світогляду значного представника київської духовно-академічної школи В. І. Екземплярського та з'ясування значення спадщини мислителя в історії філософської культури України. Простежуються віхи життя і творчості В. І. Екземплярського, становлення його релігійно-філософського світогляду в контексті київського духовно-академічного життя та релігійно-філософського відродження початку ХХ століття.*

Феномен вітчизняної духовно-академічної філософії став предметом пильної уваги дослідників порівняно недавно. Хоча саме викладачами та вихованцями духовних академій було зроблено перші кроки у напрямку створення професійної філософії, здійснено перші спроби самостійного й оригінального філософування, на сьогодні неупереджений та цілісний аналіз філософської традиції духовно-академічної школи ще потребує свого дослідження. Зокрема, фактично невивченою залишається спадщина тих представників “славетної київської школи”, чия творчість припадає на кінець ХІХ — поч. ХХ ст.

Особливу увагу привертає постать Василя Ілліча Екземплярського (1875—1933), релігійного філософа і богослова, “опального” професора Київської духовної академії, відомого релігійно-церковного діяча, голови Київського релігійно-філософського товариства (1912—1918), видавця і головного редактора часопису “Христианская мысль”. В особі й творчості В. Екземплярського, мовби у фокусі, відбилися важливі процеси і зрушення, що відбувалися в стінах Київської духовної академії на початку ХХ ст. З його іменем пов’язані найважливіші події у релігійно-філософському відродженні в Києві двох передреволюційних десятиліть. Про В. Екземплярського з великою пошаною згадували В. Зеньковський, С. Булгаков, В. Вернадський.

Василь Екземплярський народився 30 грудня 1874 року в Києві в сім’ї відомого київського педагога і духовника Іллі Тихоновича Екземплярського. Після закінчення гімназії та Литовської духовної семінарії у Вільносі він вступає до Київської духовної академії. В 1901 році успі-

шно захищає магістерську дисертацію “Біблійське та святоотецьке вчення про сутність священства”, в якій було проаналізовано феномен і специфіку священства як у дохристиянську, так і в християнську добу, а після присвоєння В. Екземплярському вченого ступеня магістра, рішенням Ради КДА від 17 серпня 1902 року його призначено на посаду приват-доцента кафедри морального богослов’я Київської духовної академії.

Початок викладацької і наукової діяльності В. Екземплярського припадає на дуже цікавий період, який без перебільшення можна назвати періодом розквіту релігійно-філософської думки в Києві. На арені суспільної свідомості з надзвичайною гостротою постала релігійна тема, спрямовуючи релігійні “обернення” філософської творчості й самого життя. Досить гостре обговорення точилося навколо морально-етичних проблем релігійного життя особи та суспільства, зокрема, навколо питання про місце і значення християнського ідеалу в житті, питання сенсу життя, моральних принципів християнства. Безумовно, що в самому зверненні до цих проблем не було нічого надзвичайного і новаторського, адже питання християнської етики мали в Росії своїх дослідників і, більш того, складала предмет спеціальної галузі богословської науки морального богослов’я. А от чи готова була ця наука відгукнутись на запити часу й привернути увагу широких кіл суспільства до розв’язання наболілих проблем сучасності? Наука морального богослов’я, на думку багатьох дослідників, зокрема, упорядника підручника з морального богослов’я київського професора М. О. Олесницького була схоластичною і перебувала в неза-

довільному стані, а професор О. І. Грянков висловлювався ще категоричніше, називаючи моральне богослов'я “однією з найвідсталіших богословських наук, і в тому вигляді, в якому вона будувалась до цього часу, позбавлена навіть права на звання науки”.<sup>1</sup> Але Василь Екземплярський мав щире бажання прислужитись справі релігійного перетворення Росії і намагався не тільки словом, а й ділом довести сокровенну для християнства правду Христового вчення, тому розбудові саме галузі морального богослов'я і присвятив своє наукове подвижницьке життя молодий вчений.

Перед науковцем відкрилась разюча невідповідність між Христовим вченням, визнаним як святе й істинне, і реальним життям суспільства, царинною гріха та недосконалістю. Вченого боляче вразило лицемірство офіційного богослов'я, ладного маніпулювати християнським ідеалом заради сьогоденних практичних потреб та інтересів. Йому вистачило навіть порівняння змісту підручника з морального богослов'я і тексту Нагорної проповіді, щоб зрозуміти: між навчальними посібниками та Євангелієм існує розбіжність не тільки за формою викладу, а й по суті, за самим розумінням моральних норм і принципів. “На жаль,— констатував В. Екземплярський,— часто не християнство стає в наших наукових та навчальних системах наріжним каменем реального життя, а з точки зору останнього оцінюються самі Божественні заповіді. Кажучи простіше, я побачив, що багато чого ненормального, заздалегідь ненормального в житті з точки зору Євангелія, визнається й обґрунтовується як згідне з християнством і, навіть, заповідає ним”.<sup>2</sup> Визнаючи для себе безумовним законом невмирущі ідеї святих отців і вчителів церкви, В. Екземплярський вдається до перевірки, шляхом ретельного вивчення святоотецької спадщини, правильності розуміння та викладу християнського вчення сучасною богословською наукою. “Я переконався,— пише він,— що у втворах авторитетів православно-церковного вчення — святих вчителів Церкви вселенської — панує жива віра в життєве значення заповідей Христових, гаряче бажання бачити ці заповіді такими, що втілюються в життя, палке неприйняття всього несумісного з Євангельським ідеалом, безмежне благоговіння по відношенню до останнього”.<sup>3</sup> Що ж до російського офіційного богослов'я, то воно обрало компромісний шлях примирення Євангелія з життям. Через внутрішню неспроможність вірити в одне, а проповідувати інше з'явилась спокуса виправдати і висвятити дійсність від імені Божественного авторитету, щоб остання не тільки не суперечила духові євангельського вчення, а й впливала б

з нього.<sup>4</sup> Визнаючи безмежну досконалість і святість християнського ідеалу, сановні богослови проголосили його надто безмежним і надто святим, щоб бути втіленим у життя, і почали долати безодню між ідеалом та життям, зводячи небесне до земного, освячуючи від Божого імені людські помилки та вади, виправдовуючи життя як таке, що узгоджене з християнськими началами. Цим сановним захисникам “неправди” життя В. Екземплярський різко заперечував: “Шляхи ваші не суть шляхи істинних служителів Церкви”,<sup>5</sup> хоча бачив, що “в такий спосіб можна заспокоювати свою совість і совість інших, точніше,— присипляти її. Але навряд чи це завдання гідне богослов'я”.<sup>6</sup> Праці професора<sup>7</sup> морального богослов'я Київської академії, написані у 1900-х роках, стали відображенням його пошуків та переконань, що заперечували схоластичність науки та педантичність моралі, намагались піднести моральне богослов'я на якісно новий рівень, зробити його життєвим і зрозумілим для пересічного християнина, відродити священні християнські закони моралі, довести словом і ділом, що “душа нашої науки, її рушій є віра в те, що слова Христові — “дух і життя””.<sup>8</sup> Звідси мислитель і виводить завдання науки морального богослов'я: “оцінювати дійсність з точки зору верховного ідеалу життя, щоб поставити християнство наріжним каменем якості або ж досконалісті існуючих й, особливо, фактично панівних моральних понять, правових та побутових відносин і висвітлити можливі в теперішньому та майбутньому шляхи втілення євангельського ідеалу в житті особистому і суспільному”.<sup>9</sup>

Саме ствердження життєвості християнських моральних норм у сучасному реальному житті й стало наскрізною темою творчості В. Екземплярського. Особливе місце у пошуках мислителя посідає вивчення життєвого досвіду тих людей, які особистим життям являли світові закон всепрощаючої християнської любові. Кожний у цьому житті, на думку В. Екземплярського, несе особисту відповідальність за істинність земного життя, але церковна творчість та церковне відродження здійснюється, передусім, подвижниками, що самозречено служать ідеї. Тому істинним учням Христа, які словом і ділом стверджували життєвість християнського вчення, присвячені праці мислителя: “Гр. Л. Толстой і св. Іоан Златоуст у їхніх поглядах на життєве значення Христових заповідей” (1912), “Старообрядський єпископ Михайло” (1916), “Пам'яті М. М. Неплюєва” (1908).

Варто зазначити, що В. Екземплярський не обмежується тезою лише про особисту відповідальність християнина за дотримання християн-

ських законів. Християнський ідеал має бути втілений не лише на особистісному рівні та в житті всієї церкви — релігійної і духовної інституції, а й у зовнішньополітичній діяльності християнської держави. В праці “До питання відношення моральності до політики”(1905), розглядаючи історію державного життя з моральної точки зору, він заперечує відомий із давніх часів принцип розрізнення особистої та державної моральності, за яким остання визначається поняттям блага для держави чи народу, і доводить, що не повинно бути суттєвих розбіжностей у моральних вимогах до життя окремої особи та суспільно-політичного життя цілої держави.

Автор стверджує, що норми моралі завжди однакові як для цілого суспільства, так і для конкретної особи, і підкреслює, що світогляд як окремих громадян, так і великих громадських груп значною мірою зумовлений внутрішнім станом суспільства, мірою розвитку його правової свідомості. Виходячи з цього, зростання рівня моральності в особистому житті неминує призводить до зростання морального рівня життя суспільства в цілому та окремих держав, а визнання суспільства вільним від моральних норм з необхідністю спричиняє звільнення особистості від усяких моральних зобов'язань. Для мислителя є очевидним, що відданість своїй державі і служіння їй означає служіння ближньому й усьому людству. Християнство визнає абсолютною моральною доброчесністю любов до народу та вітчизни так само, як абсолютне значення християнської заповіді любові до ближнього: “Неможливо служити ближньому шляхом насилля та образи, яку завдаєш іншому, неможливо служити своєму народові шляхом пригнічення та експлуатації іншого народу чи держави”.<sup>10</sup> Як і християнська релігія, держава і народ покликані служити, за переконанням В. Екземплярського, єдиній верхній меті: спасінню людини. В цих роздумах В. Екземплярського ми знаходимо перегук із позицією В. Соловйова, яку релігійний філософ висловлює в працях “Велика суперечка і християнська політика”, “Моральність і політика. Історичні обов'язки Росії”.

Відданий християнським ідеалам, послідовний і глибокий мислитель, В. Екземплярський ідею життєвості християнської етики наполегливо втілював впродовж усього наукового і викладацького життя. Лекції з морального богослов'я професора В. Екземплярського привертали увагу своєю актуальністю та глибоко християнським духом, а сам викладач користувався серед студентства великим авторитетом як людина, чие слово ніколи не розминалося з ділом.<sup>11</sup> З пошаною до Василя Ілліча ставились не тільки колеги-однодумці з прогресивного “крила”

духовно-академічної професури, а й навіть “праві” опоненти — і ті не наважувались не визнати його чесності та щирості у вирішенні багатьох наболілих питань як релігійно-філософського змісту, так і в питаннях реформи духовно-освітніх закладів. Слід сказати, що В. Екземплярський ще з 1907 року був активним учасником “надзвичайно передового і вільнодумного”, за словами арх. Антонія (Храповицького), Київського релігійно-філософського товариства, разом із колегами-однодумцями П. Кудрявцевим, В. Завітневичем, Ф. Титовим, В. Рибінським, В. Екземплярський входив до складу спеціальної комісії, яка в жовтні 1905 року на вимогу Ради академії розробляла “Проект найбільш необхідних тимчасових змін та доповнень до Статуту православних духовних академій, у якому знайшли своє відображення концептуальне бачення сучасної вищої духовної школи і низка суттєвих доповнень до діючого Статуту. Створення такого “Проекту” було вкрай важливим, адже питання церковних змін та реформ у духовно-освітніх закладах було щільно пов'язане з загальними настроями і потребами суспільного життя. Автори “Проекту” мріяли вивести академію на шлях широкого вільного та об'єктивного дослідження, без якого вона не в силах задовольнити вимоги думки, що постійно йде вперед. Тому найважливішими були ті доповнення до Статуту, які торкались розширення самостійності повноважень Ради Академії з наукових та виховних питань, а також виборності ректора з числа найдостойніших професорів академії і, що важливо, не обов'язково особи духовного сану. Але після проведення спеціально призначеної ревізії духовних академій, яка виявилась важким ударом для всієї академічної корпорації і, на думку сучасників, була “...ганебною і непристойною з академічної точки зору”<sup>12</sup> і, зрозуміло, аж ніяк не об'єктивною, особливо в Київській академії<sup>13</sup> в житті духовних академій був відновлений Статут 1884 року, а проти активних учасників прогресивного крила Київської академії розпочалися репресії.

Через рік після виходу збірника «Правда про КДА. Вимушена відповідь на видану арх. Антонієм брошуру “Звіт про височайше призначену ревізію КДА”», в якій професори КДА спростували безпідставні звинувачення в протицерковній діяльності та протестували проти висновків про занепад навчально-наукової діяльності, була розгорнута кампанія, спрямована на вигнання з академії професора морального богослов'я В. І. Екземплярського. Вченого звинуватили в “антиправославній літературній діяльності” на підставі опублікованої в “Збірнику Другому: Про релігію Л. Толстого” книговидавництва

“Путь” його статті “Гр. Л. Толстой та св. Іоан Золотоуст в їхніх поглядах на життєве значення Христових заповідей”(1912). Крім розвідки В. Екземплярського, в якій автор порівнював етично-релігійні погляди Л. Толстого на життєвість християнського вчення з позицією св. Іоана Золотоуста, названий збірник містив статті С. Булгакова, М. Бердяєва, Є. Трубецького, В. Ерна, В. Зеньковського, А. Білого, О. Глінки (Волзького). Метою збірника був критичний аналіз релігійного світогляду Л. Толстого. Підозрювати авторів у “толстовстві”, так само як і православно налаштоване видавництво “Путь” в опублікуванні антиправославної літератури, підстав не було. “Релігія Толстого не є нашою релігією, — читаємо у передмові до збірника. — ...Заперечення ним віри в Христа ... та в Його Церкву... проводить нездоланну межу між релігією Толстого і нашим розумінням християнства”<sup>14</sup>.

То за які провини професорові морального богослов'я було інкриміновано тяжке звинувачення в антиправославній діяльності, що стало причиною Синодального наказу про звільнення без дозволу працювати в духовному відомстві та підставою для вигнання з академії на довгих 6 років такої “незаурядної наукової сили”<sup>15</sup>, якою був В. Екземплярський? Навіщо була потрібна та аура таємничості, якою огорнута вся “справа” В. Екземплярського, котрий дізнався про свою “антиправославну” діяльність та звільнення з повідомлень у газетах? Поспішність “суду” свідчила про явне небажання вищих духовних осіб надати розголосу справі В. Екземплярського. З незрозумілих причин текст постанови Св. Синоду про звільнення ретельно приховувався від громадськості, а зміст офіційного листа тодішнього ректора КДА на ім'я митрополита Київського Флавіана, який, власне, й став офіційною причиною для розгляду справи В. Екземплярського, не був відомий навіть самому “підсудному”. Звичайно, не за догматичне толстовство судили мислителя. “Вибраний привід виявився невдалим”<sup>16</sup>, — стверджує С. Булгаков. В. Зеньковський висловлює переконання, що істинна причина вигнання — боротьба В. Екземплярського з проф. Т. І. Буткевичем, прихильником виправдання смертної кари. Вихованець Московської духовної академії, письменник і протоієрей Т. І. Буткевич у ті роки викладав богослов'я в Харківському університеті і був членом Державної Думи. Погоджуючись із слушними висновками С. Булгакова та В. Зеньковського, згадаємо також, що перші твори В. Екземплярського з “антиправославними” думками були опубліковані ще в 1904—1910 роках. Напевне, тоді сановному духовенству, наляканому грізним приводом академічної автономії, було не до

праць молодого науковця. Але після “розгрому” академії в 1908—1910 роках автору статті про Л. Толстого та Іоана Золотоуста пригадали всі попередні “гріхи”: наукові праці, бурхливу викладацьку діяльність, активну участь у підготовці “Проекту” і статтю-протест у збірнику “Правда про Київську Духовну Академію”. Акція вигнання “професора моральності” — так називали Екземплярського студенти — не пройшла непоміченою. На підтримку викладача виступила студентська молодь та київські журналісти, для яких він був і залишався “окрасою та гордістю російської богословської науки”<sup>17</sup>. В квітні 1912 року щоденна газета “Киевская мысль” спеціально присвятила низку публікацій особі мислителя та його творчому доробкові. Чесного і принципового науковця підтримали у важку хвилину колеги й однодумці з Київської академії та всі члени Релігійно-філософського товариства. І, незважаючи на заборону Синоду професорам КДА брати участь у діяльності Релігійно-філософського товариства, його засідання тривали на квартирі В. І. Екземплярського (вул. Волошська, 4), обраного в тому ж 1912 році його головою. В 1914 році В. Екземплярський входить до складу Ради створеного випускниками і професорами Київського університету Науково-філософського товариства. Не припиняє він і наукових студій, у яких ключовими проблемами постають питання християнської етики: в 1913 році в Києві виходить його праця “Євангеліє і суспільне життя”, а в 1915 році в Петрограді виходить друком ґрунтовне дослідження “Євангеліє Ісуса Христа перед судом Ніцше”.

12 листопада 1915 року В. Екземплярський отримує дозвіл від київського губернатора на видання власним коштом журналу “Христианская мысль”, задуманого як “орган православної самосвідомості”, що мав на меті служіння зростанню християнської думки в Росії і сприяння ствердженню істинно християнських підвалин життя. В журналі публікувались статті С. О. Аскольдова, М. О. Бердяєва, С. М. Булгакова, С. Волзького, С. М. Дуриліна, В. В. Зеньковського, О. В. Карташова, В. О. Кожевнікова, С. М. Соловйова, М. М. Тарєєва, П. О. Флоренського, Л. Шестова, В. Ф. Ерна та багато інших.

Професор морального богослов'я протягом усього свого подвижницького життя наполягав на великій реформуючій силі християнства, адже саме воно подарувало світові розуміння абсолютної цінності духовно-морального життя, силою любові, самозречення, безкорисливого служіння ближньому вступило в боротьбу з насильством та жорстокістю. З точки зору сучасного здорового глузду, призвичаєного до “суворої про-

зи” політичних та економічних реалій, християнська етика В. Екземплярського може видатись надто романтичною і вимогливою. Проблеми суспільного та особистого життя, соціальної справедливості ґрунтуються у нього не на взаємовигідному балансі інтересів та взаємних благах держави чи особи, але виводяться із глибинних основ моральності, відомих людству під назвою християнських законів любові. Звичайно, марно сподіватись на повний збіг християнсь-

кого ідеалу й дійсності, а от саме прагнення до ідеалу є необхідною умовою розвитку морального життя, тому християнська етика, до реального втілення якої закликав В. Екземплярський, може й повинна стати для кожної людини тим оплотом, який дозволить їй відчутти себе Людиною, що здатна не лише на комфортне самозабезпечення, а й на продукування вічних та незмінних в усі часи життєдайних принципів любові й моральності.

<sup>1</sup> Гренков А. И. Вынужденное слово // Православный собеседник.— 1873.— Ч. 1.— С. 136.

<sup>2</sup> Экземплярский В. И. Прощальное слово профессора нравственного богословия к своим бывшим слушателям.— К., 1912.— С. 8.

<sup>3</sup> Там само.— С. 8.

<sup>4</sup> Див.: там само.— С. 12—13.

<sup>5</sup> Там само.— С. 8.

<sup>6</sup> Там само.— С. 15.

<sup>7</sup> Рік обрання В. Екземплярського на посаду професора поки що не встановлений.

<sup>8</sup> Экземплярский В. И. Прощальное слово профессора нравственного богословия к своим бывшим слушателям.— К., 1912.— С. 4.

<sup>9</sup> Там само.— С. 5.

<sup>10</sup> Экземплярский В. К вопросу об отношении нравственности к политике // Труды Киевской духовной академии.— 1905.— Ч. 1.— № 11.— С. 290.

<sup>11</sup> Див.: Ученые труды проф. Экземплярского // ЦДІА України в м. Києві.— Ф. 274. Оп.— № 4.— Од. зб.— 241.

<sup>12</sup> Зеньковский В. Пять месяцев у власти.— М., 1995.— С. 90.

<sup>13</sup> Див.: Флоровский Г. Пути русского богословия.— К.: Путь к истине, 1991.— С. 483.

<sup>14</sup> Цит. за вид.: Голлербах Е. Религиозно-философское издательство “Путь” // Вопросы философии.— 1994.— № 2.— С. 145.

<sup>15</sup> Володин. Проф. В. И. Экземплярский // Киевская мысль.— 1912.— № 96.— С. 7.

<sup>16</sup> Булгаков С. Самозащита В. Экземплярского // Русская мысль.— 1912.— № 8.— С. 39.

<sup>17</sup> Володин. Проф. В. И. Экземплярский // Киевская мысль.— 1912.— № 96.— С. 7.

*Grischenko V. L.*

## THE SPIRITUAL PATH OF VASYL EKZEMPLYARSKY

This article is the first attempt of systematic scientific analysis of the world-outlook of a significant representative of Kyiv theological school V. I. Ekzemplyarsky and proving the importance of his scientific heritage in history of Ukrainian philosophy. The landmarks of his life and creativeness, the foundation of his religious and philosophical world-outlook in the context of Kyiv religious, philosophical and academic life and renaissance at the beginning of XX century are also examined in the article.